

doi Khalil Shirazi and Masnavi "Anoushirvan and the pious woman" Abbas Parsatalab*¹ Hamidreza Fahandezhsaadi²

Revised: 5 -9- 2023 Accepted: 17 -10- 2023 Published: 20 -3- 2024 pp.226-263

Abstract

Anushirvan Sasani often has a positive image in the stories narrated in Persian poetry and prose texts and is always described as a symbol of justice. However, in one of the Masnavis left over from the last centuries, Anushirvan is not only not just, but also a lustful king who tries to take possession of a chaste married woman by force and coercion. In this work, the pious woman, despite Anushirvan's many insistences, is not willing to go into his solitude. To the extent that out of necessity and in order to get rid of Anushirvan, she plucks out her own eyes and sends them to her, and it is after this incident that Anushirvan takes the path of regret and repentance; To the extent that out of necessity and rejection of Anushirvan, she takes out her eyes and sends them to him, and after that Anushirvan takes the path of repentance. This short poem is the work of an unknown poet named Khalil Shirazi, the oldest manuscript of which dates back to the middle of the 11th century AH and is preserved in the National Library of Iran. Some researchers believe that this Khalil Shirazi is the same Khalil Zargar Rashti, the court poet of Jamshid Khan Ishaqi in the 10th century and the owner of the missing Jamshidname...

Keywords: Khalil Shirazi, Anushirvan, Anthology, edition, *Jamshidname*, Khalil-e Zargar Rashti.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

¹. PhD student of Persian language and literature, Faculty of Persian Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran. Email: abbas.parsatalab@ut.ac.ir.

². PhD student of Persian language and literature, Faculty of Persian Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran.

References

- Aghabozorg Tehrani, Mohammad Mohsen, Al-Dhari'ah ila Tasaneef al-Shi'ah, 26 volumes, compiled by Ahmad ibn Mohammad Hosseini, Beirut, Dar al-Adwaa, 1983 AH.
- Alhaq Kowsar, Enam, "Homayoun Esfara'ini," Hilal, Azar, No. 62, pp. 27-29, 1966.
- Aryani, Reza, The Battlefield of Hands (A Critical Report on Borznameh and Jamshidnameh from the Supplements of Shahnameh Stories in Fluent Modern Language), Tehran, Farhang Mana, 2016.
- Danesh-Pajouh, Mohammad Taqi, Catalogue of the Central Library of the University of Tehran, Tehran, University of Tehran Press, 1961.
- Drait, Mostafa, Catalogue of Iranian Manuscripts (FANKHA), Tehran, National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, 2012.
- Fakhr al-Zamani Qazvini, Molla Abdolnabi, Tazkirat Mikhaneh, edited by Ahmad Golchin Ma'ani, Tehran, Published by the Company of Haj Mohammad Hossein Eghbal and Partners, 1961.
- Fathali Beigi, Davood, "The Assembly of the Passion Play of Khosrow Anushirvan Falling in Love", Theater, Spring, Issue 44, pp. 73-98, 2011.
- Fumani, Abdolfattah, History of Gilan, edited by Bernhard Dorn, Dar al-Saltaneh Petrograd, Printing House of the Imperial Academy, 1895.
- Golchin Ma'ani, Ahmad, History of Persian Tazkirahs, 2 volumes, Tehran, Sanai Library Publications, 1984.
- Hafez, Shams al-Din Mohammad, Divan of Hafez Shirazi, edited by Mohammad Ghazvini and Dr. Qasem Ghani, Tehran, Zavar, 2011.
- Haji Shirazi, Shams al-Din Mohammad, Safinat al-Shams Haji, edited by Milad Azimi, Tehran, Sokhan, 2011.
- Jami, Nur al-Din Abdur-Rahman ibn Ahmad, Masnavi Haft Ourang, edited and introduced by Morteza Modarres Gilani, Tehran, Ahura, 2006.
- Khosravi Bijam, Farhad, "Introduction, Classification, and Methodology of the Sahifi Jawhari Inscriptions," Art and Architecture, Spring to Winter, Nos. 11 and 12, pp. 7-16, 2017.
- Malek Teymoori, Davood, "The Story of the Brave Woman", Danesh, Spring, Issue 9, pp. 70-73, 1987.
- Maltavi, Musafir bin Naser, Anis al-Khulwah wa Jalīs al-Sulwah, edited by Mohammad Afshin Vafaei and Arham Moradi, Tehran, Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly, 2011.
- Manshi Qazvini, Budaq, Jawaher al-Akhbar, introduction, edited and annotated by Mohsen Bahram Nejad, Tehran, Miras Maktub, 1999.
- Monzavi, Ahmad, Index of Persian Books (Volume Ten, Poetic Works – Part One), Tehran, Center for the Great Islamic Encyclopedia, 2007.

- Monzavi, Ahmad, Joint Catalogue of Persian Manuscripts in Pakistan, Islamabad, Iran and Pakistan Persian Research Center, 1986.
- Moradi Bahram, Hamzeh, Moazzami Kandi, Seyyed Ali, Catalogue of Manuscripts of the Organization of Documents and the National Library of the Islamic Republic of Iran, Volume 69, Tehran, Organization of Documents and the National Library of the Islamic Republic of Iran, 2019.
- Nafisi, Saeed, History of Poetry and Prose in Iran and in the Persian Language, Tehran, Foroughi, 1965.
- Ohadi Balyani, Taqi al-Din Mohammad ibn Mohammad, Arafat al-'Ashiqin wa Arsat al-'Arifin, edited by Zabihollah Sahebkar - Amina Fakhr Ahmad, Tehran, Mirath Maktub, 2010.
- Prap, Vladimir, Morphology of the Folktale, translated by M. Kashigar, Tehran, Nashr-e Rouz, 1989.
- Qodsi, Manouchehr, "Sahifi Shirazi, Calligrapher and Artist of the Safavid Era", Honar va Mardom, Farvardin, Issue 114, pp. 35-38, 1972.
- Razi, Amin Ahmad, Tazkirat Haft Aqlim, edited, annotated, and with marginal notes by Seyyed Mohammad Reza Taheri "Hasrat", Tehran, Soroush, 2010.
- Sadeghi Ketabdar, Tazkirat Majma' al-Khawas, translated by Dr. Abdolrasoul Khayyampour, Tabriz, Akhtar Shomal Printing House, 1948.
- Sam Mirza, Tuhfat Sami, edited and collated by Vahid Dastgerdi, Tehran, Armaghan Printing House, 1935.
- Tarbiyat, Mohammad Ali, Scientists of Azerbaijan, edited by Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1999.
- Translation of Taqvim al-Tawarikh (Chronology of Important World Events from the Beginning of Creation to 1085 AH), unknown translator, edited by Mir Hashem Mohaddeth, Tehran, Mirath Maktub, 1997.
- Waleh Dagestani, Aliqoli bin Mohammad Ali, Tazkereh Riyaz al-Shoara, edited, with introduction and indexes by: Abolghasem Radfar, Gita Ashidari, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies, 2011.

خلیل شیرازی و مثنوی «انوشیروان و زن پارسا»

حمیدرضا فهندز سعدی^۴ عباس پارسا طلب^۳

از صفحه ۲۲۶ تا صفحه ۲۶۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱

چکیده

انوشیروان ساسانی در حکایت‌هایی که در متون نظم و نثر پارسی نقل شده است، غالباً سیمایی مثبت دارد و همواره به عنوان نمادی برای عدالت توصیف می‌شود. با این حال در یکی از مثنوی‌های به‌جای مانده از قرون متأخر، انوشیروان نه تنها عادل نبوده، بلکه پادشاهی هوسباز معرفی شده است که با زور و اجبار سعی دارد از زن پاکدامن شوهرداری کام بگیرد. در این اثر زن پارسا با وجود اصرارهای فراوان انوشیروان، به هیچ‌روی حاضر نیست به خلوت او درآید؛ تا آن‌جا که از سر ناچاری و به‌منظور دفع انوشیروان، چشمان خود را کنده و برای او می‌فرستد و پس از این واقعه است که انوشیروان راه ندامت و توبه در پیش می‌گیرد. این منظومه کوتاه، اثر سراینده‌ای ناشناس به نام خلیل شیرازی است که کهن‌ترین نسخه خطی آن، مربوط به نیمه قرن یازدهم، محفوظ در کتابخانه ملی است. بعضی از پژوهشگران برآنند که این خلیل شیرازی، همان خلیل زرگر رشتی، شاعر دربار جمشیدخان اسحاقی در قرن دهم و صاحب جمشیدنامه مفقوده است. در این مقاله با هدف گشودن گره کوچکی از این بحث، و افزودن چند کلمه به تاریخ ادبی قرن دهم و یازدهم، به مطالعه مثنوی ارزشمند انوشیروان و زن پارسا پرداخته‌ایم. نگارندگان ابتدا نسخه‌های به‌جای مانده از این اثر را بررسی خواهند کرد. سپس به بحث انتساب آن روی می‌آورند و با شواهدی اثبات می‌کنند که این اثر، از خلیل زرگر رشتی نیست. در گام بعد، برای شناسایی و تمییز هر چه بهتر سراینده اصلی اثر، دو تن از رجال شیراز با نام «شیخ خلیل شیرازی» و «صوفی خلیل شیرازی» را معرفی می‌کنند. در پایان نیز مثنوی

۳. (نویسنده مسؤل) دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و علوم انسانی. دانشگاه تهران. تهران. ایران.
abbas.parsatalab@ut.ac.ir

۴. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و علوم انسانی. دانشگاه تهران. تهران. ایران.
hamidreza.saadi@ut.ac.ir

این مثنوی خواندنی را بر اساس نسخه کتابخانه ملی، و با استفاده از دیگر نسخ موجود تصحیح و ارائه خواهند کرد.

واژگان کلیدی: خلیل شیرازی، انوشیروان، جنگ، جمشیدنامه، خلیل زرگر رشتی

Cite this article: Parsatalab, Abbas; Fahandej Saadi, hamidreza. (2024) Khalil Shirazi and Masnavi "Anoushirvan and the pious woman". Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). vol-5, Issue-1, 226-263.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.180299>

۱- مقدمه

از میان قالب‌های متنوع شعر فارسی، قالب مثنوی گنجینه‌ای است ارزشمند که بخش چشمگیر و عمده‌ای از فرهنگ و تمدن ایران زمین را آینگی می‌کند. وجود داستان‌های کوتاه و بلند حکمی، و نتایج اخلاقی در چارچوب موسیقایی که سرشت بشر همواره در پی آن است دلیلی بر نگارش، بسط و ترویج این گونه مثنوی‌ها می‌تواند باشد. با نگاهی گذرا به فهرست‌های نسخ خطی فارسی در کتابخانه‌های داخل و خارج ایران، می‌توان دریافت که تعداد بسیاری مثنوی کوتاه وجود دارد که تاکنون آن گونه که باید بدان‌ها پرداخته نشده است. این مثنوی‌ها دارای ویژگی‌هایی مشترک‌اند: ۱. به چاپ نرسیده‌اند؛ ۲. مؤلف آن‌ها گمنام یا کمترشناخته شده است؛ ۳. نسخه‌های متعددی از آن‌ها در مجموعه‌ها و جنگ‌ها دیده می‌شود که خود نشانه شهرت و روایی آن‌ها در دوره‌هایی از تاریخ فرهنگی ایران زمین به شمار می‌آید. یکی از عوامل رکود تحقیق در این گونه مثنوی‌ها حجم اندک آن‌ها است که امکان چاپ مستقل را به پژوهش‌گر نمی‌دهد؛ اما نمی‌توان با چنین توجیهاتی از مطالعه و پرداختن به متن و جزئیاتشان چشم‌پوشی کرد. یکی از منظومه‌های کوتاه، و در عین حال استوار و آموزنده که در بعضی از جنگ‌های متأخر آمده است، مثنوی است شصت - هفتاد بیتی، از آن سراینده‌ای کمترشناخته شده به نام خلیل شیرازی، که از او و روزگار او اطلاع چندان در دست نیست. در این جستار به مطالعه و بررسی این مثنوی، از منظر نسخه‌های خطی آن، بحث انتساب آن، و همچنین تصحیح و ارائه متن این منظومه خواهیم پرداخت.

پیشینه پژوهش

از ماجرای مثنوی انوشیروان و زن پارسا، حکایتی با نام «داستان زن دلیر» به نثر موجود است. این حکایت منشور در مجموعه‌ای محفوظ در کتابخانه مرکز تحقیقات اسلام‌آباد به شماره ۴۰۷۷ آمده است. (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷۷/۵؛ منزوی، ۱۳۶۵: ۱۱۲۶/۶؛ منزوی، ۱۳۸۶: ۲۴۴). «داود ملک تیموری» این داستان را پیش‌تر در شماره ۹ مجله دانش معرفی و رونویسی کرده است. نویسنده مقاله در پیشگفتار یک صفحه‌ای خود اذعان داشته که در منابع دردسترس نسخه دیگری از این داستان یافت نکرده است. همچنین وی درباره نام نویسنده اثر اظهار بی‌اطلاعی کرده است. ملک تیموری با توجه به بیتی از نظیری نیشابوری که در این داستان آمده حدس زده است که این اثر پس از نیمه سده یازدهم نوشته شده است. (ملک تیموری، ۱۳۶۶: ۷۰). همچنین مجلس تعزیه‌ای بر مبنای مثنوی مزبور در عصر قاجار نوشته شده است. این مجلس در یک جنگ خطی به خط حاج عباس قلی به تاریخ کتابت ۱۲۸۶ ق آمده است. «داود فتحعلی بیگی» در شماره ۴۴ نشریه تئاتر به معرفی و تحلیل و آوردن بخشی‌هایی از این مجلس تعزیه پرداخته است. گفتنی است که ایشان به مأخذ اصلی داستان اشاره‌ای نکرده‌اند.

با وجود این، در حدود جستجوی نگارندگان، تاکنون پژوهش مستقلی درباره مثنوی انوشیروان و زن پارسا صورت نگرفته است یا انجام شده و نگارندگان از آن اطلاعی ندارند.

هدف و ضرورت پژوهش

هدف اصلی این پژوهش معرفی مثنوی ارزشمند انوشیروان و زن پارسا، و بحث انتساب آن به خلیل شیرازی و خلیل زرگر رشتی و نیز ارائه متن مصحح این مثنوی است تا گامی کوچک باشد در معرفی یکی از سرایندگان کمترشناخته شده و اثر او. بی‌تردید یکی از ضروریات پژوهش‌های ادبی، احیا و معرفی آثاری است که هنوز به صورت دستنویس در کتابخانه‌ها موجودند اما در دسترس همگان قرار نداشته و از همین روی سزاوار توجه و تحقیق بیشتری هستند؛ خاصه منظومه‌هایی که به دلیل اختصار و گمنامی سرایندگانشان التفاتی درخور بدان‌ها نشده است. این منظومه‌ها به دلیل این که ممکن است از منظومه‌های مفصل‌تری استخراج شده باشند ولی امروزه آن منظومه مفصل از میان رفته باشد و یا این که ما هنوز از آن اطلاعی نداشته باشیم، بایسته مطالعه و بررسی بیشتر هستند.

۲- بحث

مثنوی انوشیروان و زنِ پارسا، حکایتِ منظومِ عشقِ خسرو انوشیروان به زنی پاکدامن است. داستان از این قرار است که انوشیروان پادشاه مشهور ساسانی سحرگاهی با خدم و حشمِ خویش، برای شکار عازم صحرا می‌شود و در هنگامه بازگشت به قصر، بر دیوار شهر زنی زیباروی می‌بیند و با یک نگاه عاشق و فریفته آن زن می‌شود. انوشیروان بر آن می‌شود تا او را به دست آورد، به همین خاطر دستور می‌دهد که هیچ‌کس بر در سرای آن خوبروی نرود. شوهر زن که از دستور پادشاه آگاه می‌شود از همسر خود چشم‌پوشی می‌کند و دیگر به خانه نمی‌رود. انوشیروان نیم‌شب به در منزل زن می‌رود تا از او کام‌جویی کند اما زن درست‌کار مردانه‌وار در به روی او می‌بندد و شروع به نصیحت وی می‌کند که شاه مملکت باید نگاهدار مال و ناموس مردم باشد و اگر کسی قصد خیانت کند، این شاه است که باید او را مجازات کند، نه این که خود به کردار خیانت‌آلوده دست یازد. این سخنان زن در شاه اثری نمی‌کند و بیان می‌کند که فریفته چشم او شده است و تا سیر به دیدگانش نظر نکند دست بر نمی‌دارد. زن پارسا که اصرار انوشیروان را می‌بیند، به چاره‌ای دیگر روی می‌آورد و می‌گوید که در عادت زنانه است و فردا بدو کام خواهد داد. زن پس از رفتن انوشیروان برای حفظ عصمت، کارد به چشمان خود فرو می‌کند و هر دو چشم سیه را از حدقه برمی‌آورد. پس از آن به صورت پنهانی طبقی از دربار شاه طلب می‌کند و دو چشم برکنده را بر آن می‌نهد و نزد انوشیروان می‌فرستد. پادشاه هنگامی که چشم‌های برکنده را برطبق می‌بیند گریه و بی‌تابی می‌کند. زر و سیمی به آن زن می‌دهد و از او طلب بخشش می‌کند. زن پول انوشیروان را نمی‌پذیرد و می‌گوید به شرطی او را می‌بخشد که شاه بار دیگر چشم به ناموس دیگری نیندازد. انوشیروان از این واقعه متنبه می‌شود و عیش و نوش را ترک می‌گوید و راه پارسایی پیشه می‌گیرد.

داستان انوشیروان و زنِ پارسا در دیگر آثار منظوم و منثور ادب فارسی نیز بازتاب یافته است که نگارندگان مقاله حاضر به دلیل حجم بسیار مطالب، در مقاله‌ای دیگر به صورت مفصل به بازتاب این داستان و تغییرات آن در دیگر آثار همراه با تحلیل متن خواهند پرداخت. عجالتاً هدف نگارندگان از نگارش مقاله حاضر، بحث در باب انتساب این اثر، معرفی شاعر اصلی آن و ارائه متن مصحح اثر بوده است.

۲-۱- معرفی نسخه‌های خطی مثنوی انوشیروان و زن پارسا

از این مثنوی کوتاه چهار دستنویس در بحر سریع، و یک نسخه در بحر متقارب به جای مانده است که در ذیل به معرفی آنها می‌پردازیم.

۱. دستنویس کتابخانه ملی به شماره ۲۳۴۴۷-۵، در بحر سریع، دارای ۶۹ بیت، که در سال ۱۰۵۲ به کتابت رسیده است. جزئیات بیشتر این نسخه بدین ترتیب است: جنگ نظم و نثر [نسخه خطی] مجموعه‌ای از اشعار و حکایات فارسی محفوظ در کتابخانه ملی، ۱۵۸ گ، مختلف السطور: ۲۰۳ × ۱۱۰. قطع: ۲۱۱ × ۱۲۳. خط: نستعلیق. کاغذ: فرنگی نخودی و صورتی، آهارمهره. آرایه‌ها: عناوین، نشانه‌ها و خطوط بالای عبارات به قلم سرخ. جلد: مقوایی با روکش مخمل قرمز با جدول مزدوج، حاشیه ریشه‌ای، ترنج و سرترنج ضربی، اندرون کاغذ نخودی. آغاز: ابوسعید / کس مشکل اسرار فلک را نگشاد * کس یک قدم از نهاد بیرون نهاد / چون بنگری از مبتدی و از استاد * عجزیست بدست هر که از مادر [زاد] ...

انجام: ای دلبر و دلستان دل داده بیاد * مادر همه شیر بی‌وفایی بتو داد / کردی دل دشمنان همه خرم و شاد * با دوست چنین کند کسی شرمت باد. (مرادی بهرام و معظمی کندی، ۱۳۹۸: ۳۷۳/۶۹).

نام سراینده این مثنوی در مجموعه فوق، خلیل شیرازی است. این جنگ، مجموعه اشعار عرفانی است.

۲. دستنویس دوم این مثنوی، مندرج است در جنگی متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۵۴۰۰ که در قرن ۱۱ کتابت شده است. این دستنویس در بحر سریع، و تعداد ابیات آن ۶۱ بیت است. در این نسخه نیز نام سراینده مثنوی مورد بحث خلیل شیرازی آمده است. جزئیات نسخه‌شناسی این جنگ از نگاه فهرست‌نویس چنین است:

۵۴۰۰: جنگ. نستعلیق در متن و هامش سده ۱۱، جدول زر و مشکی، عنوان‌ها شنگرف، با تاریخ

تولد ۱۳۱۲ در ص آغاز و انجام افتاده. ۲۱ س ۱۳ * ۵ / ۱۸، ۳۱۳ گ ۱۷ * ۲۳. کاغذ فرنگی - جلد

تیماج مشکی ضربی مقوایی از یکسوی. مثنوی خلیل شیرازی در این جنگ آمده است. (دانش پژوه،

۱۳۴۰: ۴۲۴۴/۱۵-۴۲۴۲).

۳. دستنویس سوم مثنوی مورد مطالعه، در جنگی محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۴۴۴ آمده است. کتابت آن مربوط به قرن دوازدهم و تعداد ابیاتش ۶۰ بیت، و در بحر سریع است. در ابتدای این منظومه نیز نام خلیل شیرازی به عنوان سراینده اثر آمده است. این مجموعه توسط عبدالکریم نجارباشی در قندهار و کابل کتابت و جمع‌آوری شده است. جزئیات نسخه‌شناسی جنگ ۲۴۴۴ به قرار زیر است:

نستعلیق. ۱۱۸۹ - ۱۱۹۵، جدول و عنوان شنگرف، آغاز گویا افتاده. ۱۷ س ۱۰/۵ * ۲۰، ۱۶۸ گ ۱۵/۵ * ۲۵/۵، کاغذ سپاهانی - جلد تیماج تریاکی ضربی. (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۱۱۲۳/۹ - ۱۱۲۵؛ نیز رک. آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۸۷/۱۹).

۴. نسخه چهارم این مثنوی نیز در مجموعه محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۷۲۴ است که در قرن سیزدهم به کتابت درآمده است. تعداد ابیات آن ۶۰ بیت، و در بحر سریع گفته شده است. سراینده این مثنوی در این نسخه «خلیل زرگر» آمده است. فهرست‌نویس فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی، این جنگ را چنین توصیف می‌کند:

مجموعه: نستعلیق. ۱۲۵۱ق، عنوان شنگرف. ۱۵ س ۹ * ۱۵، ۵۳ گ ۱۵ * ۲۲، کاغذ فرنگی - جلد شمیم قهوه‌ای عطف پارچه سبز؛ شماره ۱۰ - مثنوی خلیل زرگر (۵۰-۵۳) داستان شیفته شدن انوشیروان است زن زیبایی را و کندن او چشمان خود را. (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۳۶۶۹/۱۴-۳۶۷۲؛ نیز رک. آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۸۶/۱۹-۸۷).

چنان‌که مشاهده می‌شود، در سه نسخه نام شاعر این منظومه، «خلیل شیرازی» آمده است و در یک نسخه، «خلیل زرگر». ما در ادامه همین مقاله درباره نام اخیر و مساله انتساب این مثنوی به خلیل زرگر رشتی مفصل بحث خواهیم کرد. همچنین برای این منظومه در هیچ یک از نسخه‌های معرفی شده فوق، عنوانی نیامده است؛ البته چنان‌که اشاره شد، در ابتدای نسخ از نام شاعر (سه نسخه «خلیل شیرازی» و یک نسخه «خلیل زرگر») یاد شده است. نگارندگان در این مقاله، به مناسبت مضمون و درک هر چه بهتر مخاطب، از این مثنوی با نام «انوشیروان و زن پارسا» یاد خواهند کرد.

۵. از حکایت انوشیروان و زن پارسا دستنویسی دیگر در مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه دایرة المعارف اسلامی به

شماره ۸۰۶/۴ موجود است^(۵) که دارای ۶۲ بیت، در بحر متقارب، و در قرن سیزدهم کتابت شده است. این اثر فاقد عنوان است اما برخی فهرست‌نویس‌ها از این مثنوی با عنوان «انوشیروان و زنجیر عدل» یاد کرده‌اند (رک. منزوی، ۱۳۸۶: ۲۴۴).^(۶) مشخصات نسخه مذکور چنین است: خط: نستعلیق، بی‌کا، تا: ۱۲۳۴ - ۱۲۶۴ ق، ۲ گ (۳۴) ر - ۳۵ پ [ف: ۲-۲۴] (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷۷/۵). گفتنی است که در این نسخه از نام شاعر یادی نشده است. با این حال، درباره شاعر این نسخه می‌توان دو فرض را مطرح کرد: نخست این که خود خلیل شیرازی این مثنوی را علاوه بر بحر سریع، در بحر متقارب نیز به نظم آورده باشد. البته باید دقت داشت باتوجه به تک‌نسخه بودن مثنوی در بحر متقارب و این که بین تاریخ کتابت این مثنوی در این بحر با قدیمی‌ترین نسخه به دست آمده از بحر سریع، چیزی حدود دو قرن فاصله است و از طرف دیگر در مثنوی بحر متقارب هیچ اشاره‌ای به نام شاعر نشده است، کمی این احتمال دور از ذهن به نظر می‌رسد. دوم این که شخصی خوش ذوق، با پیش چشم داشتن مثنوی خلیل در بحر سریع، تصمیم بر آن گرفته که این داستان را با همان تصاویر و مضامین در بحر متقارب به نظم درآورد. این تأثیر تا آن جاست که حتی بسیاری از ابیات علاوه بر یکسانی مضمون و تصویر، در لفظ نیز شباهت به همدیگر دارند که در ادامه به چند مورد اشاره خواهد شد:

چه لاله ز داغش جگر سوخته (۶)	مهی دید چهره برافروخته
که تا آرد آن صید وحشی به دام (۱۶)	همی خواست شاه فلک‌احترام
که کس را نباشد در آن خانه راه (۱۷)	بفرمود آن شاه جمشیدجاء
فروپست دیده ز دیدار زن (۱۸)	خبر یافت شوهر ز کردار زن

(۵). شماره صحیح نسخه ۸۰۶/۴ می‌باشد که به اشتباه در فهرست منزوی (۱۳۸۶: ۲۴۴/۱۰) و فهرست فنخا (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۷۷/۵) ثبت شده است.

(۶). منزوی (۱۳۸۶: ۲۴۴/۱۰) تعداد ابیات این منظومه را ۶۴ بیت دانسته است؛ همچنین در پایان خلاصه‌ای که از این منظومه ارائه داده، چنین نوشته است که «انوشیروان پند گرفته به عدل گرویده و زنجیر عدل برپا می‌سازد»، اما در تصویر نسخه‌ای که نگارندگان از مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی تهیه کرده‌اند، منظومه دارای ۶۲ بیت است و پایان آن اشاره‌ای مبنی بر برپاساختن زنجیر عدل وجود ندارد. بیت پایانی این مثنوی چنین است: «از آن کوردل شاه آیین گرفت / شد عاقل همان دم ره دین گرفت».

۷. شماره آورده شده در جلو ابیات مربوط به شماره بیت در مثنوی خلیل شیرازی (بحر سریع) است که با توجه به آورده شدن متن کامل مثنوی در ادامه مقاله، در این جا از آوردن ابیات خودداری شده و به منظور مقایسه با مثنوی بحر متقارب تنها به ذکر شماره بیت مورد نظر بسنده شده است.

ز غم رفت جایی دگر آرמיד
 فغان کرد گفت این چه بیداددست
 درین باغ باشد مرا باغبان
 چنین است حکم خداوند و بس
 اگر من نیارم به چشمت نگاه
 زن نیک از شه چه آن را شنید
 اگر دست گفתי نداری ز من
 که بر گوهرم ریخته خون فرو
 ز گل چیدنم دست امشب بدار
 چه دیدم بُود نارِ داغم هنوز
 مکن ای شهنشاه عالم شتاب
 شب دیگر امیدت آرم به پیش
 شده کنده چشم سیه‌فام او
 بگفتا ترا بود چشمت برین
 سیه ساختم روز خود در جهان
 بسی کرد در دامنش سیم و زر
 مرا نیست بر مال دنیا هوس
 منه بار دیگر به دل در هوس
 از آن کوردل شاه آئین گرفت

قدم زان در خانه‌اش پا کشید (۱۹)
 نه آئینِ رسم و جهانداربست (۲۲)
 به غایت بود رونق گل گران (۲۳)
 که نبود به یک جا عقودِ دو کس (۲۴)
 ز چشمم بود کلّ عالم سیاه (۴۰)
 ازین کار چاره دگرگونه دید (۴۱)
 ازین کار وعده به فردا فکن (۴۲)
 ز من دست بردار امشب برو (۴۳)
 که برگ گلم می‌چکد آبِ نار (۴۴)
 که لب زیر خون است باغم هنوز (۴۵)
 نیامیخته شیر کس در شراب (۴۶)
 دو چشمان نرگس هم آرم به پیش (۴۷)
 بجا مانده از وی دو بادام او (۵۰)
 من از چشم بگذشتم اکنون ببین (۵۶)
 که تا چشم ننهی به مال کسان (۵۷)
 بگفتا برو جرم من درگذر (۶۱)
 که هرگز به کس دیده نفروخت کس (۶۳)
 مکن رخنه‌ای زان به ناموس کس (۶۵)
 شد عاقل همان‌دم ره دین گرفت (۶۷)

گاهی شاعر بحر متقارب، بیت بحر سریع را با طول و تفصیل بیشتری آورده است.

بحر سریع:

تا ندرد عصمت دامان خویش کرد فروبرد به چشمان خویش

بحر متقارب:

پس از رفتن شه زن پارسا ز پرهیزکاری و خوف خدا

دو نرگس بیفکند درمان خویش

فروبرد تیغی ز چشمان خویش

بحر سریع:

رو به سوی منزل خود کرد باز

صیدفکن گشت چو از یوز و باز

بحر متقارب:

بسی صید گردش به صد عزّ و ناز

به همره فراوان بسی یوز و باز

سوی منزل خویشتن گشت باز

پس از کردن صید آن سرفراز

و گاهی نیز شاعر بحر متقارب، دو بیت از بحر سریع را به صورت فشرده در یک بیت آورده است.

بحر سریع:

شد چو جهان‌گیر کران تا کران

کوکبۀ خسرو نوشین‌روان

گشته به او فتح و ظفر هم‌عنان

رفت سحر جانب صحرا روان

بحر متقارب:

شدی با حشم سوی صحرا روان

شنیدم که روزی انوشیروان

در پایان دربارهٔ رسم الخط و املاهای واژگان نیز ذکر چند نکته خالی از لطف نخواهد بود. کاتبان این نسخ تفاوت چندانی میان واژه «دگر» با «دیگر»، که گاهی اوقات سبب ایراد وزنی می‌شود، قائل نشده‌اند. همچنین در این دستنویس‌ها واژه «خوار» به صورت «خار» و واژه «فغان» به صورت «فقان» ضبط شده است. در بعضی از نسخ جزء پیشوندی «نه» و «به» از فعل جدا افتاده است: نه نشیند، به بین. کاتب نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۷۲۴ واژگان «غغب» و «انجیر» را به صورت «غغب» و «انجیل» نوشته است. کاتب دستنویس کتابخانه ملی نیز واژگانی را که حروف «ص» و «س» در آن‌ها بکاررفته بجای یکدیگر بکار برده است: سحرا، سعو، نصرین. همین کاتب واژه «فیروز» را به صورت «فیرز» مرقوم کرده است. گفتنی است که نگارندگان مقاله مزبور، در تصحیح اثر رسم الخط مصوّب فرهنگستان زبان و ادب فارسی را در نظر گرفته‌اند.

۲-۲- سرایندهٔ اثر

۲-۱-۲- خلیل زرگر رشتی

چنان که پیش‌تر اشاره شد مثنوی انوشیروان و زن پارسا در سه نسخه به نام خلیل شیرازی و در یک نسخه با نام

خلیل زرگر آمده است. آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳: ۸۷/۱۹-۸۶) ضمن معرفی این مثنوی، با اشاره به نسخه ۴۷۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که پیش از این نیز معرفی شد، احتمال داده که این مثنوی متعلق به خلیل زرگر رشتی سراینده جمشیدنامه باشد. این خلیل زرگر رشتی که آقابزرگ یاد کرده از شعرای قرن دهم و اوایل قرن یازدهم بوده است، زیرا صادقی کتابدار صاحب تذکره مجمع‌الخواص که در ابتدای قرن یازدهم نگاشته شده، از وی یاد نموده است. صادقی در ذکر خلیل زرگر رشتی چنین می‌نویسد:

«در رشت صرافی می‌کرد و به خدمت جمشیدخان تردد داشت. حسب‌الامر جمشیدنامه‌ای نوشت ولی شهرت نیافت. این ابیات از آن کتاب است:

ز بسیاری نیزه‌داران جنگ	هوا بر سنین و سنان گشت تنگ
نمایان ز قربان کمان در جدال	چو از لگه ابر نیمی هلال
ز اسبان عرق بس که ریزان شده	سراسر زمین آب حیوان شده»

(صادقی کتابدار، ۱۳۲۷: ۲۳۶)

در الذریعه دیوانی به فارسی، به خلیل زرگر رشتی نسبت داده شده است. «دیوان زرگر رشتی: فارسی، از خلیل زرگر رشتی ناظم جمشیدنامه» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۷۴/۳). به نظر می‌رسد که آقابزرگ به اعتبار ذکر نام جمشیدنامه که البته خود منظومه مستقل است، دیوانی به زرگر نسبت داده است. فعلاً نشانه‌ای از دیوان خلیل زرگر رشتی موجود نیست. البته چنان‌که می‌دانیم روش آقابزرگ به این صورت است که حتی اگر شاعری یک بیت هم داشته، به او دیوانی نسبت داده است. با این حال از خلیل رشتی مصراع‌ی در تاریخ گیلان آمده که ظاهراً در تذکره‌ها نیست و دلایل داشتن دیوانی را برای او تقویت می‌کند. مصراع مورد نظر چنین است: «غم را که نشان داد و بلا را که خبر کرد» (فومنی گیلانی، ۱۲۷۴: ۱۱۱).^(۸)

(۸). بر اساس روایت کتاب تاریخ گیلان، خلیل زرگر رشتی به فرمان علیخان به قتل رسیده است. «بعد از چهار ماه و ده روز علیخان در بیه‌پس سر به طغیان و عصیان برآورد، میرمعزالدین صرانی را که حسب‌الفرمان در بیه‌پس آمده شروع در تمشیت مهمات خرابخانه رشت نموده بود. خلیلای زرگر رشتی و برادر خواجه عنایت‌الله که سابقاً خراب‌خانه بیه‌پس برای ایشان منوط و مربوط بود، به فرموده علیخان سید مذکور را به ناحق به درجه قتل رسانیدند.» (فومنی گیلانی، ۱۲۷۴: ۱۹۹). بنابراین این شاعر در سیاست دستی داشته است و یا شخص تأثیرگذاری بوده که به قتل رسیده است. احتمال دارد که علیخان را هجو هم کرده باشد.

از منظومه جمشیدنامه خلیل زرگر رشتی ظاهراً نسخه‌ای در دست نیست. در فنخاهم مدخلی تحت عنوان جمشیدنامه نیامده است. صادقی هم اشاره کرده است که این مثنوی «شهرت نیافت»، و احتمالاً دلیل عدم کتابت و همچنین عدم رونق جمشیدنامه همین مطلب است. از ابیات فوق دریافت می‌شود که جمشیدنامه در بحر متقارب و به پیروی از شاهنامه سروده شده است؛ همچنین از اشاره کوتاه صادقی و ابیاتی که ارائه کرده، معلوم می‌شود که جمشیدنامه به احتمال قوی در وصف نبردها و دلاوری‌های جمشیدخان اسحاقی است که در حدود سال‌های (۹۷۵-۹۹۱ق) بر منطقه گیلان حکومت می‌کرده است.^(۹)

عبدالفتاح فومنی در کتاب تاریخ گیلان از جمشیدنامه‌ای سخن به میان آورده است که شاه طهماسب صفوی در حال مطالعه آن بوده و با تغال به نام کتاب، نام جمشید را برای ممدوح خلیل زرگر رشتی، آن‌گاه که کودک بوده، انتخاب کرده است. (فومنی، ۱۳۷۴: ۲۷). در تاریخ گیلان فومنی اشاره‌ای به نظم و نثر بودن اثر نشده است. این جمشیدنامه که شاه طهماسب در دست داشته است، به احتمال قوی، همان جمشیدنامه‌ای است که به بعضی از نسخه‌های شاهنامه برافزوده‌اند و موضوع آن درباره جمشید پادشاه پیشدادی است. جمشید اسحاقی در آن زمان که شاه طهماسب برایش نام انتخاب می‌کند، کودکی بوده است و هنوز به حکومت منطقه گیلان نرسیده بوده است تا به خلیل زرگر رشتی دستور سرایش جمشیدنامه‌ای را درباره زندگی و اقدامات خود بدهد (رک. صادقی کتابدار، ۱۳۲۷: ۲۳۶). بنابراین باید دانست که آن جمشیدنامه‌ای که در دست طهماسب صفوی بوده و با آن برای جمشیدخان اسحاقی نام برگزیده است با آن جمشیدنامه‌ای که خود جمشیدخان اسحاقی دستور سرودن آن را به زرگر رشتی داده بوده است فرق دارد.

(۹). جمشیدخان اسحاقی فرزند محمودخان اسحاقی از سلسله اسحاقیه بود. وی در سال ۹۷۵ق، پس از خلع خان احمد کارکیا به حکومت گیلان رسید و در سال ۹۹۱ق کشته شد. جمشیدخان کودک بود که پدرش محمودخان را مسموم و به قتل رساندند (عبدالفتاح فومنی، ۱۳۷۴: ۲۵). مادر جمشیدخان که دختر ملک اسکندر چرکس بود، پس از کشته شدن محمودخان و تولد جمشیدخان به دربار شاه طهماسب پناه برد. شاه طهماسب پس از کشته شدن محمودخان، پسر او جمشیدخان را به همراه والده و کنیزانش به داشدار بیک صفوی سپرد و ایشان مدت هفت سال در موضع خلخال تحت مراقبت و تربیت داشدار بیک به سر می‌بردند (همان، ۲۶-۲۷). جمشید بعدها از جانب طهماسب صفوی، حکومت گیلان یافت و در همان جایگاه جان باخت. (همان، ۵۳). جمشیدخان خود طبع شاعرانه‌ای داشته است و ابیاتی از او در تذکرها نقل شده است (رک. صادقی کتابدار، ۱۳۲۷: ۱۸-۱۹).

بنابر آن چه گفته شد مثنوی مورد مطالعه ما که در بحر سریع سروده شده، و در سه نسخه به نام خلیل شیرازی آمده است، با منظومه جمشیدنامه خلیل زرگر رشتی متفاوت است و احتمال این که هر دوی این منظومه‌ها از شاعری واحد بوده باشد ضعیف است. آری روایت دیگری از ماجرای انوشیروان و زن پارسا موجود است که در بحر متقارب سروده شده است و در کتابخانه دایرة المعارف اسلامی نگهداری می‌شود و ما پیش از این به آن اشارتی کردیم. شاید به سبب تشابه وزن و موضوع بتوان گفت که این روایت، از جمشیدنامه خلیل زرگر رشتی برداشت شده است و به همین سبب کاتبان و فهرست‌نویسان دچار خلط شده‌اند؛ با این حال دلیل متقنی برای این مدعا در دست نیست. بنابر آن چه گفته شد، احتمال آقابرگ مبنی بر این که مثنوی انوشیروان و زن پارسا که در بحر سریع سروده شده، و موضوع این مقاله است، از خلیل زرگر رشتی باشد، پذیرفتنی نیست.

رضا آریانی در شناسنامه کتاب «آوردگاه داستان» منظومه جمشیدنامه را، که به عنوان متن الحاقی در بعضی از نسخ شاهنامه فردوسی ملاحظه می‌گردد و مربوط به جمشید پادشاه پیشدادی است، به اشتباه به خلیل زرگر رشتی نسبت داده است. نکته جالب توجه اینجاست که نویسنده در متن اثر هیچ سخنی از خلیل زرگر نبرده و نیز اعلان نداشته که با چه سندی و چه استدلالی جمشیدنامه الحاقی را متعلق به خلیل زرگر می‌داند. باین همه خود اذعان داشته که جمشیدنامه از ملحقات شاهنامه فردوسی است. (آریانی، ۱۳۹۵: ۱۱). نویسنده در نتیجه‌گیری اثر نوشته است: «ملحقات به داستان‌هایی با سبک و سیاق شاهنامه است که شاعران بعد از فردوسی به تقلید از او و مکتبش سروده‌اند. منظومه جمشیدنامه با شاعری معلوم و برزنامه به نوشته شمس‌الدین محمد کوسج در قرن هشتم از این دسته آثار است.» (همان، ۳۷۷). حتی در اینجا نیز نامی از خلیل زرگر رشتی نبرده و تنها به معلوم بودن نویسنده که این نیز خود مورد بحث بوده، بسنده کرده است. بدیهی و روشن است که نویسنده میان جمشیدنامه الحاقی و جمشیدنامه خلیل زرگر رشتی دچار اشتباه شده و این دو اثر کاملاً متفاوت را با یکدیگر خلط کرده است. کتاب آوردگاه داستان که دارای چکیده و مقدمه، روش پژوهش، پیشینه پژوهش و نتیجه‌گیری است، ظاهراً رساله کارشناسی ارشد نویسنده بوده که به همان صورت تبدیل به کتاب شده است.

همچنین در فرهنگ سخنوران شاعری به نام «خلیل حله‌ای» آمده است و خیام‌پور مؤلف این فرهنگ، این شاعر را «خواجه خلیل زرگر» معرفی کرده است؛ اما با رجوع به تذکره تحفه سامی درمی‌یابیم که شغل وی زرگری نبوده است و در اوان جوانی به برزگری اشتغال داشته و بعدها به وزارت هم رسیده است (رک. سام‌میرزا، ۱۳۱۴: ۶۳-).

۶۲؛ تربیت، ۱۳۷۸: ۲۲۶). خطای فرهنگ سخنوران درباب زرگربودن خلیل حله‌ای برگرفته از کتاب دانشمندان آذربایجان بوده است و ظاهراً محمدعلی تربیت صاحب کتاب اخیر دچار بدخوانی شده بوده است (رک. همان، ۲۲۶).

۲-۲-۲- خلیل شیرازی

از خلیل شیرازی سرایندهٔ مثنوی انوشیروان و زن پارسا، و روزگار او اطلاع چندانی در دست نداریم. در فرهنگ سخنوران، مدخلی تحت عنوان «خلیل شیرازی» نیامده است. در منابع کتابخانه‌ای دیگر، دو شخص به نام «خلیل» با نسبت شیرازی به چشم می‌آید. یکی شیخ خلیل شیرازی که اشعاری از او در بعضی جنگ‌های کهن از جمله انیس‌الخلوة و جلیس‌السلوة کتابت حدود ۸۰۰ق، سفینهٔ شمس حاجی کتابت ۷۴۱ق، و جنگ لالاسماعیل کتابت ۷۴۲-۷۴۱ق آمده است. با توجه به تاریخ کتابت دو جنگ اخیر احتمالاً این شیخ خلیل در نیمهٔ دوم قرن هفتم و یا نیمهٔ نخست قرن هشتم یا اندکی قبل از آن می‌زیسته است. میلاد عظیمی مصحح کتاب سفینهٔ شمس حاجی دربارهٔ خلیل شیرازی می‌نویسد:

دربارهٔ او تقریباً هیچ نمی‌دانم. استاد نفیسی بی‌اشاره به هیچ مأخذی او را از شاعران قرن هفتم قلمداد کرده است {نفیسی، ۱۳۴۴: ۱۸۱/۱}. بر اساس ساختار جنگ شمس حاجی - که ذکرش رفت - حدس می‌زنم در فاصلهٔ سال‌های میان ۷۱۵ تا ۷۴۱ق درگذشته باشد. در انیس‌الخلوة ملطوی از او با لقب «سیدالعارفین» یاد شده است. با توجه به لقب «شیخ» که شمس حاجی به او داده شاید او یکی از مشایخ صوفیهٔ ربع آخر قرن هفتم و ربع اول قرن هشتم در شیراز باشد. در شدالازار معین-الدین جنید شیرازی نامی از او نیست (حاجی شیرازی، ۱۳۹۰: ۵۶۲).

عظیمی همچنین به منابعی اشاره کرده که اشعاری از خلیل شیرازی در آن آمده است. منابعی چون مونس‌الاحرار جاجرمی، جنگ لالاسماعیل، جنگ شمس حاجی، جنگ اسکندر میرزا، انیس‌الخلوة و جلیس‌السلوة، جنگ سیف جام هروی. تعداد ابیاتی که عظیمی در تعلیقات خود بر جنگ حاجی، با استناد به جنگ‌های فوق بدان اشاره کرده است، ۲۴ بیت (سه غزل) است. گفتنی است که یک قطعهٔ ۴ بیتی نیز در جنگ انیس‌الخلوة آمده که ظاهراً از دید عظیمی پنهان مانده است:

نفس توسن را به زیر زین بکش
بس عنانش دایماً در دست دار
گر تو مردی برنشین مردانه‌وار
ور سلیمان‌وار اسبت پی زنی
بی نشستن رام کی گردد سمند
ورنه می‌دان کت بزیر پا فکند
ای مخنث چند گویم چند چند
باد بردارد ترا تا ملک جند
(ملطوی، ۱۳۹۰: ۱۷۰)

با احتساب این قطعه تعداد ابیات باقی‌مانده از شیخ خلیل شیرازی به ۲۸ بیت می‌رسد.

نمی‌توان به یقین گفت که میان این شیخ خلیل شیرازی و خلیل شیرازی که موضوع این مقاله است، ارتباطی وجود دارد. قدیم‌ترین نسخه‌ای که از مثنوی انوشیروان و زنِ پارسای خلیل شیرازی در دست داریم، مربوط به نیمه‌های قرن یازدهم است که پیش از این آن را معرفی کردیم. به بیانی دیگر میان شیخ خلیل شیرازی عارف قرن هفتم با تاریخ کتابت مثنوی انوشیروان و زنِ پارسا در اواسط قرن یازدهم، دست‌کم دوپست و پنجاه سال فاصله است. در هر حال، به مناسبت استواری کلام این مثنوی که خبر از شاعر خبره‌اش می‌دهد، این احتمال را باقی می‌گذاریم که شاید صاحب مثنوی مورد بحث، در قرون پیش‌تر از قرن یازدهم می‌زیسته است.

دیگر «صوفی خلیل» است که در تذکره میخانه ذیل مولانا ذوالقدر صحیفی شیرازی^(۱۰) از او یاد شده است و در آنجا نقل شده که صحیفی شیرازی از نوادگان صوفی خلیل بوده است (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۳۱۷-۳۱۶). صحیفی شیرازی در ۱۰۲۲ ق وفات یافته است (همان). صوفی خلیل امیرالامرای یعقوب‌بیگ آق‌قویونلو (حک ۸۸۳-۸۹۶) بوده است که در منابع تاریخی از او با نسبت‌های صوفی خلیل افشار، صوفی خلیل آق‌قویونلو، صوفی خلیل بکتاش

(۱۰). صاحب عرفات‌العاشقین درباره صحیفی شیرازی می‌نویسد: «مرد شکفته خوش طبع بود. با آن که از عمرش هشتاد و اندی گذشته بود، هم‌فطرت جوانان آمده آثار پیری نمی‌فهمید و وی از زندان و خوش‌طبعان بود. همیشه در صفاهان به‌سر می‌کرد و ثلث و کتیبه را خوب می‌نوشت. اکثر کتیبه مساجد و لوح قبور خط اوست. در همه‌جا اسم خود می‌نوشت. گویند ترکی خطوط الواح قبور می‌خوانده و هر جا اسم صحیفی می‌دیده تصور می‌کرده که قبر صحیفی خواهد بود. چون مکرر به نظرش آمده گفته: سبحان الله، در این شهر صد هزار صحیفی نام مرده است. و مولانا صحیفی در ایام حیات همیشه با لوانید در سیر و گشت و ذوق بود، اما در اواخر به سبب بوعلی نام پسرش که در این عصر به هند آمده فوت شد، به غایت از دست رفت و خود نیز در گذشته خبر فوتش را در هزار و بیست و چهار شنیدیم». (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۳۵۲/۴-۲۳۵۳؛ نیز رک. آق‌ابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۵۹۹/۹-۶۰۰؛ قدسی، ۱۳۵۱: ۳۵-۳۸؛ خسروی بیژانم، ۱۳۹۶: ۷-۱۶).

موصولو و صوفی خلیل بایندر یاد شده است. صوفی خلیل پس از فوت سلطان یعقوب به سال ۸۹۶، با توجه به نفوذ و قدرتی که در اختیار دارد، بایسنقر فرزند ده ساله یعقوب را به امارت می‌نشانند. ولی با وجود صغر سن شاهزاده، درواقع این صوفی خلیل است که زمام امور ممالک را در دست می‌گیرد و تنی چند از کارگزاران حکومت یعقوب را با انواع جور و ستم از میان برمی‌دارد. از مهم‌ترین کسانی که مورد کینه و عداوت صوفی خلیل واقع می‌شوند، می‌توان به این افراد اشاره کرد: قاضی عیسی،^(۱۱) مسیح میرزا فرزند اوزون حسن، میرزا علی فرزند سلطان خلیل، امیر مغول، ولی بیگ.^(۱۲)

صوفی خلیل پیش از وفات سلطان یعقوب هم چند زمانی حاکم شیراز بوده است که در پی اعتراضات اهالی فارس و علما از وی، یعقوب بیگ او را از حکومت شیراز برکنار ساخته و به گرجستان روانه می‌سازد. بنابر نوشته بوداق منشی قزوینی در کتاب جواهر الاخبار، (منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۸۴-۸۵) صوفی خلیل برکناری خود از حکومت شیراز را از جانب قاضی عیسی دانسته است. صوفی خلیل در اواخر سال ۸۹۶ در جنگ با سلیمان بیگ بیژن، والی دیار بکر، در منطقه وان کشته می‌شود. حاجی خلیفه وفات او را برخلاف اکثر منابع به سال ۸۹۷ ضبط کرده است. (ترجمه تقویم التواریخ، ۱۳۸۶: ۱۵۷). ظاهراً از صوفی خلیل یک گزیده مثنوی (محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۸۹۴۸/۱۹) بر جای مانده است اما با توجه به منابع در دسترس، عجالتاً نمی‌توان پذیرفت که صوفی خلیل به شاعری اشتهار داشته است. گفتنی است که با توجه به تشابه اسمی و نزدیکی زمان و مکان حیات سلطان خلیل، برادر یعقوب بیگ (حک ۸۸۲-۸۸۳) با صوفی خلیل، نباید میان این دو قائل به اشتباه شد و آن‌ها را یکی دانست.

بنا بر آن چه گفته شد، به نظر نمی‌رسد که هیچ یک از این دو خلیلی که معرفی کردیم ربطی به خلیل شیرازی

(۱۱). قاضی مسیح الدین عیسی ساوجی فرزند خواجه شکرالله مستوفی، استاد و قاضی القضاة و نیز وزیر یعقوب بیگ آق قویونلو بوده است. در اجرای احکام شرعی و رونق دین بسیار جد و جهد داشته و در معدلت گستری مبالغه می‌نموده است. صوفی خلیل به دلیل عداوت قدیمی که با او داشته، پس از فوت سلطان یعقوب تهمت کفر به وی زده و در سال ۸۹۶ او را به صلیب می‌کشد. صاحبان تذکره اشعاری از او نقل کرده و متذکر شده‌اند که اشعارش بامزه و به بدیهه بر زبانش جاری می‌شده است. (رازی، ۱۳۸۹: ۱۱۰۴/۲-۱۱۰۵؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۸۲۷/۵-۲۸۲۸؛ واله داغستانی، ۱۳۹۰: ۹۲۳).

(۱۲). ولی بیگ از درباریان سلطان یعقوب آق قویونلو بوده که میرهمایون اسفراینی، شاعر قرن نهم (متوفی به ۹۰۲) به او عشق می‌باخته است. آن گونه که از منابع یاد می‌شود ظاهراً این ولی بیگ با صوفی خلیل مخالفت‌ها و معارضاتی داشته است. (رازی، ۱۳۸۹: ۸۳۴/۲-۸۳۳؛ الحق کوثر، ۱۳۴۵: ۲۷-۲۹).

صاحبِ مثنویِ انوشیروان و زنِ پارسا داشته باشد و چنان که پیش از این هم گفته شد، قدیم‌ترین نسخهٔ این مثنوی مربوط به اواسط قرنِ یازدهم است. با این وجود این مثنوی اثری ارزشمند است و اگرچه از شاعرِ آن، خلیل شیرازی، اطلاع چندانی در دست نیست، اما آن را شایستهٔ تصحیح و چاپ دانستیم و امید است که در آینده از او و روزگار و احوالش شناختِ بیشتری حاصل شود.

۲ - ۳ - ویژگی‌های زبانی، ادبی منظومه

خلیل شیرازی برای منظوم ساختنِ این حکایت از بحر سریع (مفتعلن مفتعلن فاعلن) بهره برده است و سعی کرده تا مضامین و تصاویر گسترده‌ای را در فضای اندک بگنجانند. الزام او بر انجام این کار گاهی سبب حذفِ بعضی قیدها و حروف اضافه شده که ناگزیر تعقید و ابهام را در چند بیت به همراه داشته است.

سیب اگر چند بود دل فریب لَدَّت دیگر ندهد طعم سیب
به که ز دندان زده گر شد سیاه به بود و شاخ ندارد گناه

وی شاعری استعاره‌گرا است و تصاویر و مضامینی که در این مثنوی پرورانده است، نشان از چیرگی و توانایی او در فنون شاعری دارد. مضامین و روند این حکایت شاعر را واداشته تا تصاویر مربوط به اندام جنسی را، که ذکر آن در روزگاران گذشته ممنوعه شناخته می‌شد، با زبانی استعاری بیان نماید و در این امر آشکارا تحت تأثیر منظومه‌های خسرو و شیرین و هفت‌پیکر نظامی گنجوی بوده است. البته وزن این مثنوی هم، بر وزن مخزن‌الاسرار است. به-عبارت دیگر، خلیل شیرازی در موسیقی این مثنوی از مخزن‌الاسرار و در ساخت استعاره‌ها و تصاویر از خسرو و شیرین و هفت‌پیکر بهره گرفته است.

خلیل شیرازی از «تشخیص» در شعر خود فراوان سود جسته است که برای نمونه می‌توان به این چند مورد اشاره کرد:

گشته به او فتح و ظفر هم‌عنان * از غم او لاله جگر سوخته * چشم سیه کرده در فتنه باز * سیب ز نظاره اش آسیب داشت * عشق به او تاخت به غارت‌گری.

تمثیل از دیگر ویژگی‌های این منظومه کوتاه است:

- گفت که ای پادشه کامیاب
 شیر نیامیخته کس با شراب
 - سیب اگر چند بود دل فریب
 لذت دیگر ندهد طعم سیب
 - شاه کجا و من مسکین کجا
 صعوه کجا پنجه شاهین کجا

در این مثنوی، علی‌رغم مهارت و استادی شاعر، لغزش‌ها و کاستی‌هایی نیز دیده می‌شود که به‌درستی روشن نیست که این اشتباهات بسیار اندک از خود شاعر سر زده یا از قلم کاتبان به متن راه یافته است؛ از جمله ایرادات قافیه که در یکی دو بیت مثنوی مذکور دیده می‌شود.

برای نمونه، شعر در دو بیت زیر فاقد قافیه است:

- ریخته از یاسمنم خون فرو
 درگذر و از برم امشب برو
 - روز دگر مقصدت آرم به پیش
 نرگس و نسرين به هم آرم به پیش

۲-۴- روش تصحیح

برای تصحیح این اثر، نسخه کتابخانه ملی به شماره (۲۳۴۴۷-۵)، به علت قدمت اثر و ضبط درست‌تر اشعار در مقایسه با دیگر نسخه‌ها و نیز کامل بودن آن، نسخه اساس قرار گرفته است. با این حال به دلیل این که در بعضی موارد ضبط دیگر نسخه‌ها به‌هنگارتر و درست‌تر از این نسخه بوده است و همچنین نسخه دانشگاه تهران به شماره ۵۴۰۰ از لحاظ تاریخ کتابت تقریباً معاصر با نسخه ملی (اساس) است، نگارندگان با روشی انتقادی به تصحیح این منظومه پرداخته‌اند. در مقاله حاضر در ضبط نسخه‌بدل‌ها برای پرهیز از تکرار، از علائم اختصاری به جای ذکر نام کامل کتابخانه نگهدارنده نسخه استفاده شده است؛ م: نسخه کتابخانه ملی (نسخه اساس)؛ ت: نسخه دانشگاه تهران به شماره ۵۴۰۰؛ ن: نسخه مجموعه نجارباشی به شماره ۲۴۴۴؛ ت: نسخه دانشگاه تهران به شماره ۴۷۲۴.

۲-۴- متن مصحح

۱ کوکبه خسرو نوشین‌روان
 شد چو^{۱۳} جهان‌گیر کران تا کران

گشته ^{۱۵} به او فتح و ظفر هم‌عنان	رفت ^{۱۴} سحر جانب صحرا روان	
روز شکارش همه نوروز بود ^{۱۸}	موکب او ^{۱۶} طالع فیروز بود ^{۱۷}	
رو به سوی منزل ^{۲۰} خود کرد باز	صیدفکن گشت چو از ^{۱۹} یوز[و]باز	
دید زنی بر سر دیوار شهر	شه چو نظر کرد به آثار ^{۲۱} شهر	۵
از ^{۲۲} غم او لاله جگرسوخته	دید یکی چهره برافروخته	
چشم سیه کرده در ^{۲۳} فتنه باز ^{۲۴}	حلقه مو بر سر دوشش به ناز	
تا به میان ساخته مرغوله بند ^{۲۵}	پُر ز شکن ریخته مشکین کمند	
ژاله به گلزار جهان ریخته ^{۲۶}	عقد گهر گرد رخ آویخته	
سیب ز نظاره‌اش آسیب داشت	غبغب او نازکی ^{۲۷} سیب داشت	۱۰

۱۴. ت ۲: وقت.

۱۵. ت ۱، ت ۲: گشت.

۱۶. ت ۱: - او.

۱۷. ت ۲: طالع او کوکب فیروز داشت.

۱۸. ت ۲: داشت.

۱۹. ت ۲: با.

۲۰. ت ۱: خانه.

۲۱. م، ت ۱، ن: دیوار.

۲۲. ت ۱، ن: کز؛ ت ۲: وز.

۲۳. م: دری.

۲۴. ت ۲: - بیت.

۲۵. ت ۲: - بیت.

۲۶. ت ۲: - بیت.

۲۷. م: نازک از.

گشته^{۲۹} پری وار^{۳۰} ز شه در حجاب^{۳۱}

دید پری عقل رمیدن^{۳۴} گرفت

شد دلش از شغل^{۳۷} ممالک بری

گشت ز^{۴۰} جان بنده فرمان عشق

سلطنت مملکت^{۴۲} و عشق یار

که آورد آن آهوی وحشی به دام^{۴۴}

تا نرود^{۴۵} کس به در آن^{۴۶} سرا

شه چو نظر کرد، شد از اضطراب^{۲۸}

مرغ دلش زود^{۳۲} طپیدن^{۳۳} گرفت

عشق به^{۳۵} او تاخت^{۳۶} به غارت‌گری

شد دل او^{۳۸} عرصه سلطان^{۳۹} عشق

هست بلی دور ز هم^{۴۱} این دو کار ۱۵

خواست شه‌نشاہ فلک احتشام^{۴۳}

حکم شد از خسرو فرمان‌روا

۲۸. ت ۲: شه چه نظر کرد به دیدار او؛ ت ۱، ن: جابجایی مصاربع.

۲۹. ت ۱، ن: گشت.

۳۰. ت ۱: به دیوار.

۳۱. ت ۲: گشت دل شاه گرفتار او.

۳۲. ت ۱: رو به.

۳۳. م، ت ۲: پریدن.

۳۴. م: پریدن.

۳۵. ت ۲: بر.

۳۶. م، ن: باخت.

۳۷. ن: عشق.

۳۸. ت ۲: شه.

۳۹. ت ۱: میدان.

۴۰. ت ۱، ن، ت ۲: به.

۴۱. م: هست ز هم ولی دور؛ ن: هست ولی دور ز هم؛ ت ۲: نیست ز هم دور ولی.

۴۲. م، ن: سلطنت و مملکت؛ ت ۲: مملکت سلطنت.

۴۳. ت ۲: احترام.

۴۴. م، ت ۲: + کرد روان کس بر آن سیم‌بر؛ م: + تا بفریبید به زر آن سیم‌بر؛ ت ۲: + تا بفریبید به در سیم زر.

۴۵. ت ۲: برود.

۴۶. ت ۲: درون.

یافت خبر شوهرش از کار ^{۴۷} او	بست فرو دیده ز دیدار او
رفت ز غم جای ^{۴۸} دگر آرמיד	پای از آن خانه به کلی برید ^{۴۹}
شاه چو شده ^{۵۰} نیم‌شب از جای خویش ^{۵۱}	رفت پی عیشِ دلارای خویش ^{۵۲}
خواست گشاید در آن خانه مست	زن به رخ او ^{۵۳} در مردانه ^{۵۴} بست
کرد فغان کین ^{۵۵} چه ستمکاریست	این نه ره و رسم ^{۵۶} جهانداريست ^{۵۷}
هست چمن ^{۵۸} باغ مرا باغبان	نرخ گلم هست به غایت گران
حکم خداوند جهانست و بس ^{۵۹}	بر سر این خوان ^{۶۰} نَنشینند ^{۶۱} دو کس
عیب بود باز اگر چون ^{۶۲} کلاغ	میل کند خوردن انجیر باغ

۴۷. ن: از کار شوهرش.

۴۸. م: جایی؛ ن: رفت و ز غم جای؛ ت ۲: رفت و یکی جای.

۴۹. ت ۲: کشید.

۵۰. ت ۲: شاه بشد.

۵۱. ت ۱، ن: شاه چو شد نیم‌شب از جای جست.

۵۲. ت ۱، ن: مست.

۵۳. ت ۱: آن.

۵۴. ت ۲: در آن خانه.

۵۵. م: این.

۵۶. م: ره رسم؛ ت ۲: این چه ره رسم.

۵۷. ت ۱: وفاداریست.

۵۸. ت ۱، ن: یکی؛ ت ۲: چه من.

۵۹. ت ۱: جهان از تو بس.

۶۰. م، ن، ت ۲: خان.

۶۱. ت ۱: ننشسته.

۶۲. ن: چه.

شاه کجا و من مسکین کجا	صعوه کجا ^{۶۳} پنجه شاهین کجا
گر دگری میل خیانت کند	شاه بیاید که اهانت ^{۶۴} کند
شاه که میلش به زناکاریست	عاقبت عزت او خواریست ^{۶۵}
روی مرا دیده به نادیده گیر	پرده ناموس مرا ^{۶۶} برمگیر
گر من ازین ^{۶۷} بیش برآرم زبان ^{۶۸}	خوار شوی در نظر مردمان
من که ^{۶۹} نیم قادر یک نیم‌نان ^{۷۰}	ترک دیانت ^{۷۱} نکنم در جهان
آن که به تو داد ^{۷۲} جهان بی حساب	بر ^{۷۳} سر این جرم چه گوئی جواب ^{۷۴}
سیب اگر چند بود ^{۷۵} دل فریب	لذت دیگر ندهد طعم سیب

۶۳. ت ۲: + و.

۶۴. ن: امانت.

۶۵. ت ۱: - بیت.

۶۶. ت ۱، ن: ز خود.

۶۷. ت ۲: از آن.

۶۸. ت ۲: فغان.

۶۹. ت ۱: - که.

۷۰. ت ۱، ن: نیمه نان.

۷۱. م: خیانت.

۷۲. ت ۱: تو را داده؛ ن: به تو داده.

۷۳. ت ۲: در.

۷۴. م: + عیب بود باز اگر چون کلاغ / شاه کجا و من مسکین کجا / صعوه کجا پنجه شاهین کجا. ت ۲: این بیت و بیت قبل جابه‌جا آمده است.

۷۵. ت ۲: اگر چیده شود.

به بود و شاخ ندارد گناه ^{۷۸}	به که ز دندان زده ^{۷۶} گر شد سیاه ^{۷۷}	
لیک به لذت نبود بیش و کم ^{۸۰}	گر به صفا شهید بود به ز هم ^{۷۹}	۳۵
خون هوس در دل او ^{۸۳} جوش کرد ^{۸۴}	شاه چو ^{۸۱} این حرف ازو ^{۸۲} گوش کرد	
نیست مرا آرزوی نار و سیب	گفت به من ^{۸۵} چشم تو داده فریب	
ساخت به یک چشم زدن کار من ^{۸۶}	چشم تو جادوست در آزار من	
در عوض چشم تو صد چشمه ^{۸۷} خون	ریخته‌ام از دل پر خون برون	
هست به چشمم همه عالم سیاه	تا نکنم سیر به چشمت نگاه	۴۰
چاره ^{۹۰} این کار دگرگونه دید	نیک‌زن این ^{۸۸} حرف ز شه چون ^{۸۹} شنید	

۷۶. م: دندان‌زنی.

۷۷. ت ۱: به ز دندان زده گردد سیاه؛ ت ۲: به که ز دندان دگر شد سیاه.

۷۸. م: ار شاخ ندارد گناه؛ ن: از شاخ ندارد گیاه؛ ت ۲: از شاه ندارد نگاه.

۷۹. ت ۱: کم ز هم؛ ن: به بود از هم ز هم.

۸۰. ت ۱: لذت دیگر ندهد بیش و کم؛ ت ۲: - بیت.

۸۱. ت ۲: که.

۸۲. ت ۱: از آن.

۸۳. م، ت ۲: شه.

۸۴. م - کرد.

۸۵. ت ۲: مرا.

۸۶. ت ۱، ن: - بیت.

۸۷. م: چشم.

۸۸. ن: آن.

۸۹. ت ۲: چه از شه.

۹۰. ن: آن.

وعدۀ امروز ^{۹۲} به فردا فکن	گفت اگر دست نداری ^{۹۱} ز من	
درگذر و از برم امشب برو ^{۹۳}	ریخته از یاسمنم خون فرو	
ریخته از ^{۹۵} برگ گلم آبِ نار	دست ز ^{۹۴} گل چیدنم امشب بدار	
ریخته خون بر ^{۹۷} درِ باغم هنوز	تازه بود ^{۹۶} آتش داغم هنوز	۴۵
شیر نیامیخته کس با شراب	گفت که ^{۹۸} ای پادشه کامیاب	
نرگس و ^{۱۰۰} نسرین به هم آرم به پیش	روز دگر مقصدت ^{۹۹} آرم به پیش	
کارد فروربد به چشمان خویش	تا ندرد ^{۱۰۱} عصمت دامان خویش	
نرگس او ^{۱۰۳} غنچه پُر خون شده ^{۱۰۴}	چشم وی از خانه چون بیرون شده ^{۱۰۲}	

۹۱. ت ۲: بداری.

۹۲. ت ۱، ن، ت ۲: این کار.

۹۳. ت ۱، ن، ت ۲: - بیت.

۹۴. ت ۲: به.

۹۵. ت ۲: بر.

۹۶. م: شده.

۹۷. ن: از.

۹۸. ت ۲: صبر کن.

۹۹. ت ۲: مقصد.

۱۰۰. م، ت ۱، ن: - و.

۱۰۱. م: نرود؛ ت ۲: زده.

۱۰۲. م: شد؛ ت ۱: خون دل از خانه به بیرون شده؛ ن: خون وی از خانه چه بیرون شده.

۱۰۳. ت ۲: تر.

۱۰۴. م: شد.

مانده بجا برگ ز بادام او ^{۱۰۶}	کنده شده چشم سیه‌فام او ^{۱۰۵}	۵۰
همچو طبیبی ز دو بیمار دور ^{۱۰۸}	مانده بجا ابروی او ^{۱۰۷} پُرغرور	
مانده ز صدگونه لطافت چهار ^{۱۱۰}	چشم شده مانده بجا زلف ^{۱۰۹} یار	
بر ^{۱۱۱} طبق افکند دو چشم ^{۱۱۲} سیاه	خواست نهانی طبقی او ز شاه	
بر سر آن ^{۱۱۵} نرگس پر خون ^{۱۱۶} نهاد	آن ^{۱۱۳} طبق از برگ سمن ^{۱۱۴} زیب داد	
گفت بدین چشم کن ^{۱۱۸} اکنون نگاه	باز فرستاد طبق را به ^{۱۱۷} شاه	۵۵
بهر تو از چشم گذشتم ببین	گفت ترا بود چو چشمی ^{۱۱۹} برین ^{۱۲۰}	
تا ندهی چشم به مال کسان ^{۱۲۱}	بر تو روان کرده‌ام این چشم از آن	

۱۰۵. م: کند سیه چشم سیه‌فام او.

۱۰۶. ت ۱: پلک بجا مانده دو بادام او؛ ت ۲: پلک بجا مانده ز بادام او.

۱۰۷. ت ۱: آن؛ ن: آب روان؛ ت ۲: ابروان.

۱۰۸. ت ۱: چون دو طبیبی به دو بیمار کور؛ ن: چون دو طبیبی ز دو بیمار دور؛ ت ۲: چون دو طبیب از پی بیمار دور.

۱۰۹. ت ۱، ن: چشم.

۱۱۰. ت ۲: بیت.

۱۱۱. ن: در.

۱۱۲. ت ۲: چشمان.

۱۱۳. ت ۱: زن؛ ن: زن.

۱۱۴. ن: سخن؛ ت ۲: سیمین.

۱۱۵. ت ۱: او.

۱۱۶. ت ۱، ن: جادو.

۱۱۷. ن: نزد؛ ت ۲: پیش.

۱۱۸. ت ۲: چشمان بکن.

۱۱۹. ت ۱: چشمت.

۱۲۰. ت ۲: گفت ترا چشم چه بودش به این.

۱۲۱. م: بیت؛ ت ۱: تا ندهی دل به کمال کسان؛ ن: تا ندهی چشم به چشم کسان.

از پی صد چشم گذشتن توان ^{۱۲۳}	هرکه به ناموس بود در جهان ^{۱۲۲}	
گریه‌کنان چاک ^{۱۲۴} گریبان درید	شاه چو این کار از آن زن بدید	
در ره دین هم ^{۱۲۶} ز زنی کمترینم	آه برآورد که ما ابتریم ^{۱۲۵}	۶۰
گفت برو از گنهم درگذر	دامن او کرد پُر از سیم ^{۱۲۷} و زر	
من به خداوند چه گویم جواب	شکوه کنی گر تو ^{۱۲۸} به روز حساب ^{۱۲۹}	
دیدۀ خود کس نفروشد به کس ^{۱۳۱}	گفت مرا نیست به این‌ها ^{۱۳۰} هوس	
چون خور این کاخ مجازی شوم ^{۱۳۲}	گفت به شرطی ز تو راضی شوم	
ز آن نکنی رخنه به ناموس کس ^{۱۳۴}	بار دگر دل ننهی ^{۱۳۳} بر هوس	۶۵
دست هوس بست ز عیش [و] شراب ^{۱۳۶}	از اثر عشق شده ^{۱۳۵} کامیاب	

۱۲۲. ت ۱، ن: چشم آن.

۱۲۳. ت ۲: - بیت.

۱۲۴. ت ۲: جام.

۱۲۵. ت ۱: آن زنی.

۱۲۶. ت ۲: ما.

۱۲۷. م، ت ۲: لعل.

۱۲۸. م: گر تو کنی شکوه.

۱۲۹. ت ۲: صواب.

۱۳۰. ت ۲: آنها.

۱۳۱. ت ۱، ن: - بیت.

۱۳۲. ت ۱، ن، ت ۲: - بیت.

۱۳۳. ت ۲: با دگری دل ندهی.

۱۳۴. ت ۱، ن: - بیت.

۱۳۵. م، ت ۱، ن: شد.

۱۳۶. ت ۱، ن: - بیت؛ ت ۲: دست هوس شد به مصداق آب.

ترک هوس کرد و ۱۳۸ ره دین گرفت ۱۳۹

شاه از آن کورزن آئین گرفت ۱۳۷

۳- گزارش دشواری‌های متن

۳. پادشاه و گروه سواران و پیادگان ملازم او از بخت و اقبالی بلند برخوردار بودند تا آن‌جا که در روز شکار از صید بی‌نصیب نمانده و به همین دلیل، همانند جشن نوروز به شادی و سرور می‌پرداختند یا روز آن‌ها به دلیل بهره‌مندی از شکار چون نوروز پیروز و مبارک بود. ۴. در گذشته از یوز و باز، پس از اهلی کردن آن‌ها، برای شکار بهره می‌گرفته‌اند. ۸. مرغوله: پیچ و تاب زلف. ۹. عقد گهر: رشته جواهر؛ ژاله: شبیم؛ عقد گهر و ژاله: استعاره از قطرات ریز عرق. ۱۰. در جمیع نسخ «نازکی» ضبط شده است؛ نازکی: لطافت، ظرافت. لطافت و ظرافت غبغب او چون لطافت سیب بود. حتی می‌توان گفت که لطافت غبغبش از لطافت سیب نیز بالاتر بود تا آن‌جا که سیب بر اثر دیدن لطافت او حسادت ورزیده و دچار آسیب و لکه شده بود. ۱۱. شد: رفت؛ وقتی که شاه به زن نظر کرد، زن از شدت اضطراب نگاه سنگین شاه را تاب نیاورد و رفت؛ از ترس شاه مانند یک پری از نظر پنهان شد. ۱۲. طپیدن: اضطراب و بی‌قراری؛ طپیدن دل: ضربان نمودن آن.

۱۵. مضمون این بیت در «سلسله الذهب» جامی نیز ملاحظه می‌شود:

عاشقی ضد مملکت‌داریست	آری آنجا که حکم هشیاریست
عشق و شاهی بهم نیاید راست	افتد از عشق مُلک در کم و کاست

(جامی، ۱۳۸۵: ۲۸۰).

البته این مضمون همواره در داستان‌ها رعایت نمی‌شود و گاهی قهرمان داستان برخلاف مورد اخیر، همزمان به زن و سلطنت دست می‌یابد. (پراپ، ۱۳۶۸: ۹۷). ۲۳. چمن باغ: استعاره از اندام جنسی؛ باغبان: استعاره از شوهر. ۲۴. خوان: استعاره از اندام جنسی؛ کامیابی همزمان زن از دو مرد در شریعت اسلام حرام دانسته شده است. ۲۵. ظاهراً به باوری عامیانه اشاره دارد که کلاغ انجیر می‌خورد. ۲۶. صعوه: پرنده‌ای است اندازه گنجشک

۱۳۷. م: مرد از آن کوز زنی این گرفت.

۱۳۸. ت ۲: - و.

۱۳۹. ت ۱، ن: - بیت.

که سینه سرخ دارد. ۲۷. در این جا ضبط «اهانت» و «امانت» هر دو معنا می‌دهد. اگر «اهانت» را در متن حفظ نماییم، معنی این است که: «اگر شخصی به ناموس دیگران نظر ناپاک داشته باشد، بر شاه وظیفه است که آن شخص را تنبیه کرده و خوار و ذلیل سازد». و با ضبط «امانت» برداشت نهایی از بیت بدین صورت خواهد بود: «اگر دیگران قصد خیانت و تعدی به ناموس مردم داشته باشند، شاه باید در حفظ ناموس مردم مانند یک امانت بکوشد و از ناموس مردم محافظت نماید». ۳۳. یک سیب هر چند که در مقایسه با سیب‌های دیگر دلفریب به نظر می‌رسد اما طعم و مزه این سیب تفاوت چندانی با طعم سیب‌های دیگر نخواهد داشت؛ طعم همه سیب‌ها یکی است. هر چند که من در مقایسه با زنان حرمسرا و مشکوی تو زیباتر به نظر می‌رسم ولی لذت تمتع از من، بیشتر از لذت تمتع آنان نخواهد بود. ۳۴. به: میوه به؛ میوه به اگر به سبب دندان زدن شخصی سیاه گردد، هر چند که ظاهر آن نسبت به قبل از دندان زده شدن تغییر کرده است، اما باز هم همان میوه به است و شاخه درختی که او را پرورانده، بی‌گناه است. اگر لکه ننگ و رسوایی به سبب دست‌درازی تو بر دامن من بنشیند، مردمان تو را مقصر می‌دانند و نه مرا؛ من سعی در حفظ اصالت و پاکدامنی خود داشته‌ام و دیگران پس از آشکار شدن این مسئله مرا گناهکار نخواهند دانست. ۳۵. اگر عسلی در روشنی و پاکی و بی‌غش بودن از عسلی دیگر بهتر باشد، در لذت تفاوت چندانی با آن نخواهد داشت. ۳۷. نار: استعاره از پستان؛ سیب: استعاره از زرخدان. در میان اندامت، تنها چشم‌های مرا شیفته و مسحور خود گردانیده است.

۳۸. جادو: جادوگر. حافظ می‌گوید:

گر بایدم شدن سوی هاروت بابلی صدگونه جادوئی بکنم تا بیارمت

(حافظ، ۱۳۹۰: ۶۳).

۴۳. یاسمن: استعاره از اندام جنسی؛ خون فروریختن از یاسمن: کنایه از عادت ماهانه. ۴۴. گل چیدن: کنایه از بهره‌مند شدن و تمتع یافتن؛ برگ گل: استعاره از اندام جنسی؛ آب نار: استعاره از حیض؛ از برگ گل آب نار ریختن: کنایه از عادت ماهانه. ۴۵. آتش داغ: استعاره از حیض؛ باغ: استعاره از اندام جنسی؛ خون بر در باغ ریختن: کنایه از عادت ماهانه. ۴۶. شیر: استعاره از آب پشت مرد؛ شراب: استعاره از حیض؛ منظور این است که مرد در هنگام عادت ماهانه زنان نباید با او نزدیکی کند. ۴۷. نرگس: استعاره از چشم؛ نسرین: استعاره از اندام جنسی. ۴۸. تا: در این جا معنای «برای این که» و «تعلیل» می‌دهد. ۴۹. نرگس: استعاره از چشم. ۵۰. برگ: استعاره از

پلک؛ بادام؛ استعاره از چشم. ۵۲. منظور کلی بیت این است که زیبایی زن در چشم‌هایش خلاصه می‌شد و زن با از دست دادن این چشم‌ها از جاهت و زیبایی‌اش کاسته شد. 54. طبق: ظرفی چوبین که برای حمل یا نگهداری اشیاء از آن استفاده می‌شده است. ۵۸. ناموس: آبرو، اعتبار. ۶۰: ابتر: دم‌بریده، ناقص و ناتمام. ۶۴. کذا؛ مصراع دوم با فحوای کلام سازگار نیست؛ چراکه انوشیروان در این جا از زن درخواست ازدواج نمی‌کند تا به کاخ او بیاید بلکه با دادن زر و سیم بسیار از او طلب بخشایش می‌کند.

۴- نتیجه‌گیری

مثنوی انوشیروان و زنِ پارسا اثر شاعری ناشناخته، به نام خلیل شیرازی است که از احوال و روزگار وی اطلاعی در دست نیست. از این منظومه، چهار نسخه در بحر سریع، در کتابخانه ملی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که قدیم‌ترین آن‌ها مربوط به نیمه قرن یازدهم است. در سه نسخه از این دست‌نویس‌ها، نام «خلیل شیرازی» دیده می‌شود. از روایت انوشیروان و زنِ پارسا، مثنوی نیز در بحر متقارب در دست است که در کتابخانه مرکزی دایرةالمعارف اسلامی نگهداری می‌شود. آقابزرگ تهرانی در الذریعه احتمال داده است که این مثنوی، همان جمشیدنامه، اثر مفقوده خلیل زرگر رشتی، شاعر دربار جمشیدخان اسحاقی در قرن دهم باشد. اما باید دانست که مثنوی انوشیروان و زنِ پارسا منظومه‌ای کوتاه است که در بحر سریع سروده شده است؛ در حالی که جمشیدنامه، با عنایت به چند بیتی که از آن در تذکره مجمع‌الخواص آمده، مثنوی بوده است بر وزن شاهنامه، در توصیف احوال و اقدامات جمشیدخان اسحاقی. در نتیجه، این که بعضی پژوهشگران، جمشیدنامه‌ای را که در بعضی از نسخ شاهنامه فردوسی نقل شده، و در اصل مربوط به جمشید پادشاه پیشدادی است، به خلیل زرگر رشتی نسبت داده‌اند، به کل خطا است. در بعضی از منابع، از دو تن به نام‌های شیخ خلیل شیرازی و صوفی خلیل شیرازی یاد شده است که اولی شاعری است از قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم، که تاکنون تعداد ۲۸ بیت از اشعار او، از جنگ‌های کهن به دست آمده است. دومی یکی از رجال متنفذ قرن نهم به شمار می‌آید که پیش از وفات سلطان یعقوب (متوفی ۸۹۶ق) مدتی بر شیراز حکم رانده است و پس از وی نیز به نیابت از بایسنقر فرزند ده ساله یعقوب، زمام امور را در دست داشته است. چنین نمی‌نماید که هیچ‌یک از این دو خلیل، ربطی به خلیل شیرازی، سراینده مثنوی انوشیروان و زنِ پارسا داشته باشند. در این مقاله، با هدف کارآمدی، و دسترسی هرچه بهتر خوانندگان، متن این منظومه را بر اساس نسخه کتابخانه ملی به شماره (۲۳۴۴۷-۵)، و با استفاده از دیگر نسخه‌های موجود، تصحیح و ارائه کرده‌ایم.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الرحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مآخذ

۱. آریانی، رضا، آوردگاه دستان (شرح گزارشی انتقادی برزونا و جمشیدنامه از ملحقات داستان‌های شاهنامه به زبان شیوای امروزی)، تهران، فرهنگ مانا، ۱۳۹۵.
۲. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۲۶ جلد، گردآورنده احمد بن محمد حسینی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۳. الحق کوثر، انعام، «همایون اسفراینی»، هلال، آذر، شماره ۶۲، صص ۲۷-۲۹، ۱۳۴۵.
۴. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد، عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری - آمنه فخر احمد، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۹.
۵. پراپ، ولادیمیر، ریخت‌شناسی قصه، ترجمه م. کاشیگر، تهران، نشر روز، ۱۳۶۸.
۶. تربیت، محمدعلی، دانشمندان آذربایجان، به کوشش غلامرضا طباطبائی مجد، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
۷. ترجمه تقویم‌التواریخ (سالشمار وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا سال ۱۰۸۵ ق)، مترجم ناشناخته، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۶.
۸. جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد، مثنوی هفت اورنگ، به تصحیح و مقدمه مرتضی مدرس گیلانی، تهران، اهورا، ۱۳۸۵.
۹. حاجی شیرازی، شمس‌الدین محمد، سفینه شمس حاجی، تصحیح میلاد عظیمی، تهران، سخن، ۱۳۹۰.
۱۰. حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان حافظ شیرازی، به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران، زوار،

۱۳۹۰.

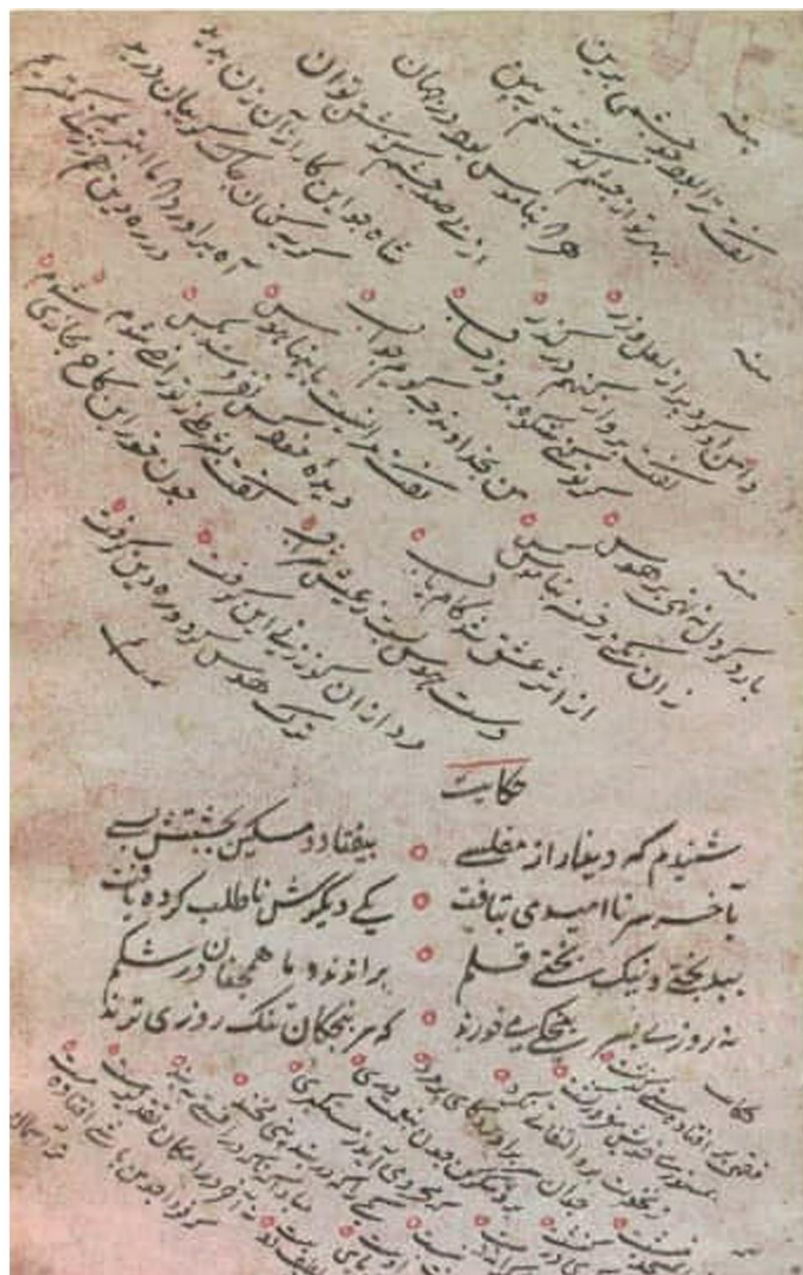
۱۱. خسروی بیژانم، فرهاد، «معرفی، دسته‌بندی و شیوه‌شناسی کتیبه‌های صحیفی جوهری»، هنر و معماری، بهار تا زمستان، شماره ۱۱ و ۱۲، صص ۷-۱۶، ۱۳۹۶.
۱۲. خیام‌پور، عبدالرسول، فرهنگ سخنوران، ۲ جلد، تهران، طلایه، ۱۳۶۸.
۱۳. دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
۱۴. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱.
۱۵. رازی، امین احمد، تذکره هفت اقلیم، تصحیح، تعلیقات و حواشی سید محمدرضا طاهری «حسرت»، تهران، سروش، ۱۳۸۹.
۱۶. سام میرزا، تحفه سامی، تصحیح و مقابله وحید دستگردی، طهران، مطبعة ارمغان، ۱۳۱۴.
۱۷. صادقی کتابدار، تذکره مجمع‌الخواص، ترجمه دکتر عبدالرسول خیام‌پور، تبریز، چاپخانه اختر شمال، ۱۳۲۷.
۱۸. فتحعلی بیگی، داود، «مجلس شبیه‌خوانی عاشق شدن خسرو انوشیروان»، تئاتر، بهار، شماره ۴۴، صص ۷۳-۹۸، ۱۳۹۰.
۱۹. فخرالزمانی قزوینی، ملا عبدالنبی، تذکره میخانه، به اهتمام احمد گلچین معانی، تهران، از انتشارات شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکاء، ۱۳۴۰.
۲۰. فومنی، عبدالفتاح، تاریخ گیلان، به اهتمام برنهارد دارن، دارالسلطنه پطربورغ، طبع‌خانه آکادمیه ایمپراطوریه، ۱۲۷۴.
۲۱. قدسی، منوچهر، «صحیفی شیرازی خوشنویس هنرمند عهد صفویه»، هنر و مردم، فروردین، شماره ۱۱۴، صص ۳۵-۳۸، ۱۳۵۱.
۲۲. منشی قزوینی، بوداق، جواهرالخبار، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام‌نژاد، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
۲۳. گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی، ۲ جلد، تهران، انتشارات کتابخانه سنائی، ۱۳۶۳.

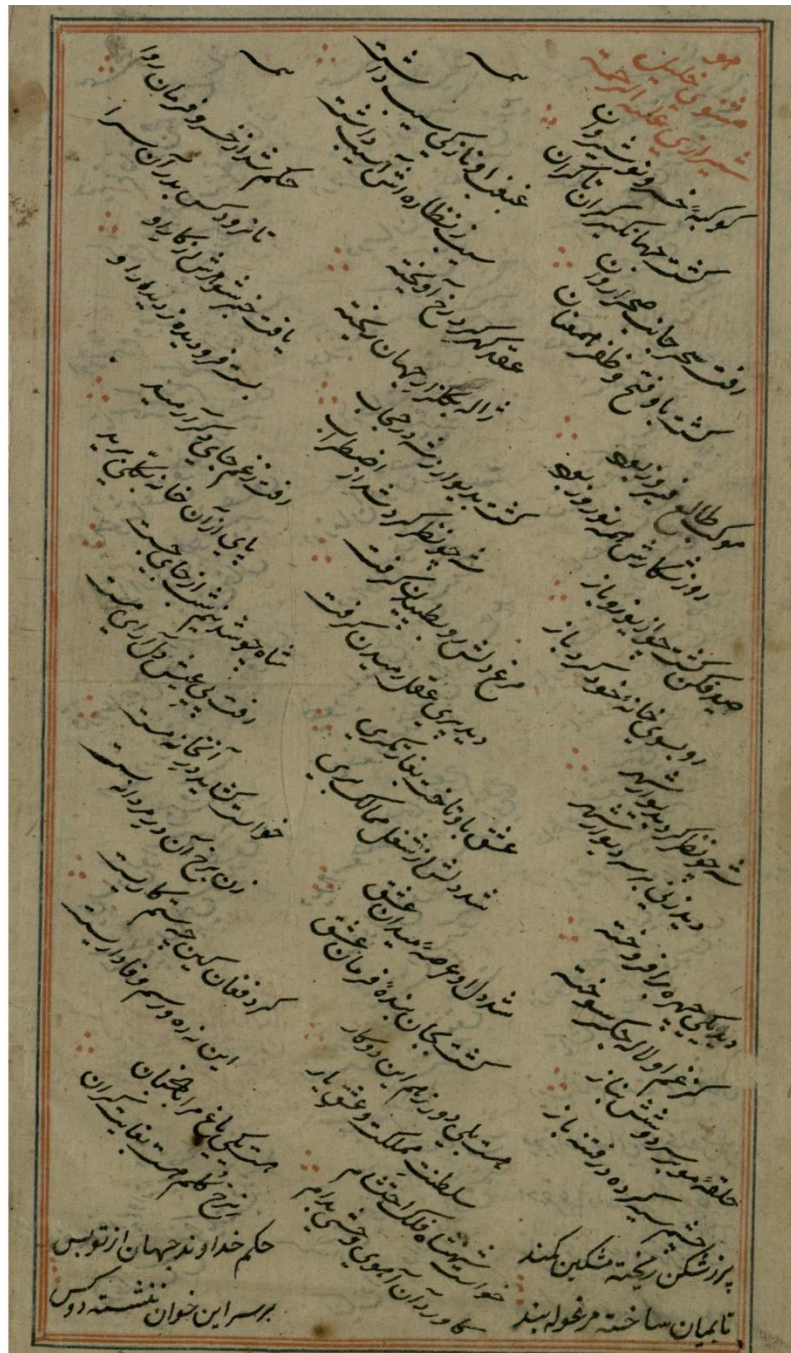
۲۴. مرادی بهرام، حمزه، معظمی کندی، سید علی، فهرست نسخ خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد ۶۹، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۸.
۲۵. ملطوی، مسافر بن ناصر، انیس الخلوه و جلیس السلوه، به کوشش محمد افشین‌وفایی - ارحام مرادی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
۲۶. ملک تیموری، داود، «داستان زن دلیر»، دانش، بهار، شماره ۹، صص ۷۰-۷۳، ۱۳۶۶.
۲۷. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵.
۲۸. منزوی، احمد، فهرستواره کتاب‌های فارسی (جلد دهم، منظومه‌ها - بخش اول)، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۲۹. نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران، فروغی، ۱۳۴۴.
۳۰. واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی، تذکره ریاض الشعرا، تصحیح، مقدمه و فهرست‌ها ابوالقاسم رادفر، گیتا اشیدری، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

پیوست:

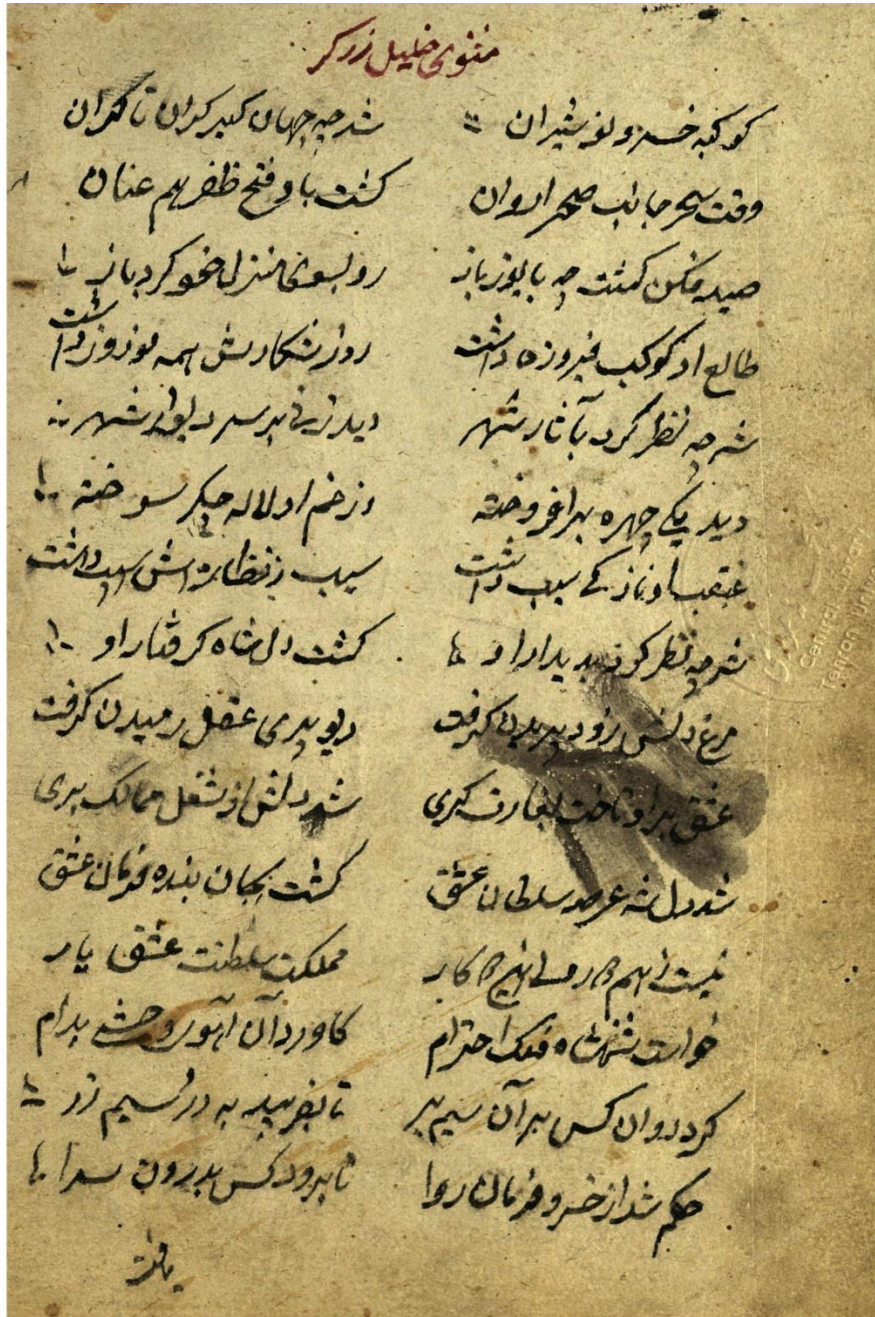
صفحه آخر مثنوی خلیل شیرازی در نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۳۴۴۷-۵

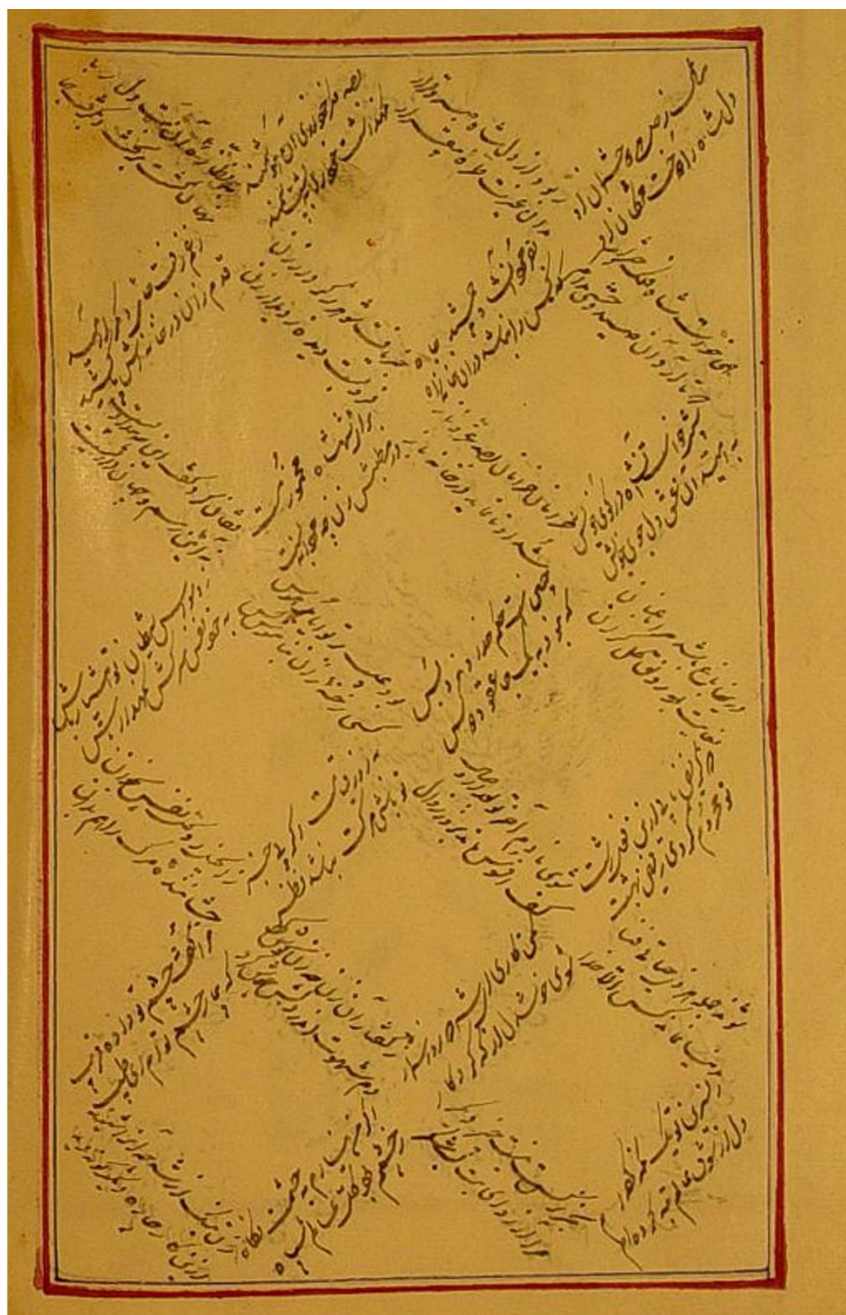
صفحه نخست مثنوی خلیل شیرازی در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۵۴۰۰

یکی از صفحات مثنوی خلیل شیرازی در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۴۴۴

صفحه نخست مثنوی خلیل شیرازی در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۷۲۴

صفحه آخر حکایت «انوشیروان و زنجیر عدل» در نسخه دائرة المعارف بزرگ اسلامی به شماره ۸۰۶/۴